Original scientific paper

Ágh Attila

A CIVIL TÁRSADALOM KIALAKULÁSA ÉS FEJLŐDÉSE NYUGAT- ÉS KELET-EURÓPÁBAN*

A polgári vagy civil társadalom fogalma gyakran szerepel a hazai szakirodalomban, de a társadalom kifejezés maga is számos jelzős összetételben kerül új módon használatra, mint a helyi társadalom, második társadalom stb. Ez a terminológiai változás már önmagában is egy paradigmaváltást sejtet. A fenn és lenn, vagyis a makro- és a mikrotársadalom közötti viszony a közelebbi vizsgálat során valóban megmutatja, hogy a gazdaság versus politika (állam) korábbi vitája vezet tovább a nyolcvanas évek második felében a gazdaság versus „társadalom", illetve a politika versus „társadalom" viszonyrendszerek élénkülő vitái felé. A társadalomtudományokban a szintek, illetve a nézőpontok ilyen változása mindig lényeges elvi-módszertani következményekkel jár, s átmenetileg bizonyos terminológiai zűrzavart és rendezetlenséget von maga után („szocialista polgári társadalom"). Az új vitákban azonban nagyon határozott közös jegyek bukkannak fel, először is az újonnan elemzésre kerülő szférák fokozott aktivizálódása, amelyet az egész közvélemény érzékel, másodszor az így aktivizálódott „társadalom" *védekező* jellege a magasabb és a szervezettebb szférákkal, a gazdasággal és a politikával szemben. Ezért is utalunk bevezetésül a „védekező társadalom" kifejezésre, mely Polányi Károlytól származik, aki – főleg a *The Great Transformation* (1944) című munkájával – a téma nemzetközileg is kiemelkedő jelentőségű kutatója volt.[1]

A „társadalom" témakörének kutatásában a legegyszerűbb lenne a polgári társadalom terminusának elmélettörténetéből kiindulni, hiszen annak jelentésváltozásai, akárcsak ma is, mindig társadalmi feszültségeket tükröztek.[2] Ezen hosszú út helyett inkább magukat a változó korproblémákat kíséreljük meg összefoglalni és a történelmi bevezetőn keresztül a jelenlegi hazai problémákhoz kívánunk eljutni. A mai korproblémák ugyancsak nemzetközi szinten jelentkeznek, amelyeket a két globális hatalmat túlságosan is hangos európaisággal bíráló Régis Debray így jellemez a *Les Empires contre l'Europe* című könyvében: „A civil társadalmak lassan újjászületnek Kelet-Európában, megerősítve autonómiájukat, kultúrájukat és történelmüket az állammal szemben." Ez

* Részlet a szerző *Az önszabályozó társadalom* (A civil társadalom Nyugat- és Kelet-Európában) című könyvéből. Kossuth Könyvkiadó Budapest, 1989. (11–30. o.)

kétségtelenül reális mozzanat Debray könyvében, akácsak az a fejtegetés is, hogy a mai világrendszerben – amelyet szerinte a „hidegbéke" jellemez – erőteljesen megfigyelhető, hogy a nyugati országok két lábon állnak, nevezetesen az egyaránt fejlett polgári társadalom és politikai állam kettős lábazatán, míg a szocialista országok csak az államot fejlesztették ki, a polgári társadalmuk még gyenge és kifejletlen, s ez egyben külső hatásuk korlátja is.[3] Pierre Hassner, az „Európa európaizálása" jelszavának elindítója keményen bírálja Debray egész koncepcióját, de azt írja, hogy a fenti gondolatmenet a könyv „kicsi igaz részéhez" tartozik. Egyébként Hassner maga is azt hangsúlyozza, egyik legutóbbi írásában, hogy a II. világháború után nem annyira az államközi kapcsolatok fejlődése fontos Európában – bár ezt sem becsüli le –, hanem inkább a civil társadalmak érintkezése, a kultúrák felerősödő kölcsönhatása mint irreverzibilis folyamat, s ebbe helyezi bele a Közép-Európa-jelenséget is.[4] A belső késztetés és a külső kihívás tehát egyaránt adott a „társadalom" problémájának vizsgálatához.

1. A MODERN TÁRSADALOM RENDSZERELEMZÉSE

A civil társadalom problematikájának felvetődése a hazai társadalomtudományban bizonyos értelemben az ellenkező utat járta be, mint Marx elméleti fejlődése. Marxnál ugyanis a polgári társadalompolitikai állam kérdésfelvetéséről az alapfelépítmény közelítésre helyeződött át a hangsúly, mostanság viszont az alapfelépítmény vulgarizált és leegyszerűsített fogalmai felől történik a visszatérés a tradicionálisabb fogalompár használatára. Le kell szögeznünk, hogy ez semmiképpen sem helyezi hatályon kívül az alapfelépítmény viszonyrendszerét, de kitágítja annak dimenzióját, hiszen a civil társadalom nem egy újabb dichotóm struktúrát – például az állammal való kizárólagos szembeállítást – hoz magával, hanem egy többtényezős vizsgálatot, mégpedig feltételezésünk szerint három *sík* mentén ható tényező elemzését. A hazai kutatásban a civil társadalom kezdetben szinte kizárólag csak a gazdaság, illetve később a „magántársadalom" párhuzamában szerepelt, s így tévesen a polgári társadalompolitikai állam kettősét azonosították az alapfelépítmény viszonyával. Ez nem annyira elméleti félreértés volt, mint inkább elemi erejű törekvés a gazdaság és az állam teljes elválasztásának depolitizált, óvatos megfogalmazására, s egyúttal az alulról jövő törekvések kifejezésére.

A civil társadalom kérdésfelvetésében így több tudományos és társadalmi törekvés kapcsolódott össze, a közgazdaságtan, a politológia és a történettudomány, s ezek Bibó István koncepciójának újraértékelésében is megmutatkoztak. A civil társadalom igen bonyolult szerkezet, Bibónál a „demokratikus társadalomszerveződés" alapszintje, azért szükségképpen kapcsolódik a szocializmusképhez és a szocialista fejlődésmodellekről folytatott vitákhoz is. Számunkra itt most elegendő a kiindulópont leszögezése: az újkori gondolkodás alapvető ikerfogalma Locke óta az állam és a társadalom, s ezen a két alapvető síkon írják le a társadalomszerveződést, mint az állam lefűződését a polgári társadalomról és fokozatos önállósulását vele szemben, amelyet szerintük követett

a gazdaság (s egyéb kisebb jelentőségű formalizált szférák) elkülönülése is. Ezeknek a duális struktúráknak a kialakulása úgy ment végbe, hogy mindkét szféra állandóan gazdagodott az egymással való szembenállásban, miközben önálló értéktartalmat is nyertek: a gazdaság versus politika párhuzamba került a civilizáció versus kultúra ellentéttel, s a polgári társadalom is „kompromittálódott" az állammal történő szembeállításban a „gazdasági emberhez" való kötöttséggel. A lényeg azonban az, hogy ez a differenciálódás egyszerre teremtett egy duális struktúrát, s közöttük az átmenetek gazdag világát. Gazdaság és polgári társadalom között is nagyon aktív és hatékony közvetítőmechanizmusok léteznek, akárcsak a politika és a polgári társadalom között, mint a politikai tagoltság, az érdekképviselet és az érdekek artikulációjának és aggregálásának intézményesülései. A két elvont végpont, az abszolúte független magánegyén és az állami központi akarat absztrakciói között még Hegelnél is igen erős közvetítő láncolat van, s ezért amikor az állam és a polgári társadalom szétválasztásáról beszélünk, ez voltaképpen nem egy éles határ, hanem a „harmadik", a közvetítőmechanizmus felidézését jelenti. A nyugat-európai mechanizmus, klasszikus kialakulását tehát nem is a két végpont színre lépése, hanem a közép megjelenése adja, amelynek révén a végpontok voltaképpen nem szétválnak, hanem szervesen összekapcsolódnak. Éppenséggel ezeket az érdektagoltságot kifejező közvetítő mechanizmusokat, amelyek az egyes nyugat-európai politikai rendszerek sajátos arculatától függetlenül is közös demokratikus örökséggé váltak, nevezte Bibó „a szabadság objektív technikáinak". Tertium datur – állam versus gazdaság vagy polgári társadalom ezért tulajdonképpen a középben létezik.

Az alábbiakban tehát meg kell adnunk az állam és a civil társadalom viszonyának differenciált elemzését, voltaképpen a társadalom fogalmának rendszerelemzését a modernizáció folyamatában. Ez a rövid elemzés, amelyet itt összefoglalóan előrebocsátunk, valójában az egész könyv összefoglalását tartalmazza, Kelet- és Nyugat-Európa modernizációs folyamatainak kontrasztjában. Mégis, ezt a döntő regionális különbséget közvetlenül is szemügyre kell majd vennünk, mert világosan el kell határolnunk egymástól a rendszerelemzés síkjait, hogy a nyugat-európai fejlődés klasszikus útvonalát jellemezhessük.

Röviden bemutatjuk tehát a főbb korszakokat és alapfolyamatokat, hogy a további elemzés kategóriarendszere és elméleti struktúrája világos legyen:

A HOSSZÚ 19. SZÁZAD ÉS A „TÁRSADALOM" KIALAKULÁSA

A „társadalom" kialakulása mint a formalizált nagyszférák leválása a „másodlagos" társadalomról voltaképpen csak a 19. században ment végbe. Az úgynevezett hosszú 19. század – erre utal már Polányi értelmezése, s Berend és Ránki kifejezése – a francia forradalommal kezdődött és az I. világháborúval végződött. Ezt a korszakot a világrendszer fejlődése tekintetében a Pax Britannica fogja át, de azzal most nem foglalkozunk.

A belső-nemzeti fejlődésre koncentrálva számunkra most az a lényeges, hogy a polgári forrradalmakat – jelesül a franciát – gyakran mutatják be a polgári társadalompolitikai állam világtörténelmi szétválasztásaként, de többnyi-

re feltáratlan marad e szétválasztás valódi tartalma és a folyamat nem pusztán egyszeri jogi aktusként, hanem hosszú elhúzódó differenciálódásként érvényesülő jellege. Ha a szétválasztást – ahogy általában szokásos – a magánjog és a közjog elválasztására redukáljuk, akkor igen nehéz és eklektikus később a (polgári) társadalom így mellőzött tartalmát és funkcióit visszahozni az elméletbe és azok szerves illeszkedését biztosítani. A hosszú 19. században a „nagy" társadalom igen komplex differenciálódása ment végbe, amelynek csak egyik, bár leglátványosabb és leggyorsabb mozzanata a jogrendszerek elválasztása (az antik társadalomtól mint korai előképtől most teljesen eltekintünk). A világkapitalizmus fejlődésében a 16–19. században három párhuzamos folyamat – mindegyik a maga kettősségében – érvényesült alapvető tendenciaként, nevezetesen a társadalom funkcionális, strukturális és mozgalmi-intézményi differenciálódása, amelyeket az alábbiakban röviden szemügyre veszünk.

a) *Funkcionális differenciálódás*

1. A társadalom kettéválik polgári társadalomra és politikai államra, amelyet egy jogi-alkotmányos aktus is rögzít és szentesít. Ezzel voltaképpen egyrészt a *politika* mint az össztársadalmi irányítási funkciók rendszere önállósul a társadalommal szemben és különálló szféraként föléje emelkedik, másrészt egyidejűleg az állam kivonul a magánszférákból, s így azok is relatíve önállósulnak vele szemben, a magánélet a közélettől, a magánjog a közjogtól, a vagyoni helyzet az állampolgári léttől, s végül, de nem utolsósorban a termelés a politikai-hatalmi viszonyoktól.

2. A polgári társadalomban – avagy talán inkább mögött – megjelenik egyik mozzanatként a termelésnek a *gazdasággá* szerveződő önálló társadalmi szférája az összes többivel szemben. Valójában a gazdaság a társadalom legelső szervezett-formalizált alrendszere, amely a többit jóval megelőzve építi ki a maga önmozgását és autonómiáját a szabadverseny világában, igen erőteljes romboló-destabilizáló hatást fejtve ki a társadalom egyéb szféráira, beleértve a polgári társadalom egyéb mozzanatait is, mint a magánélet. Ez az aktív agresszív és dinamikus alrendszer tehát egyfelől igen erős integrációt termel – azok közös érdeke, akik az össztársadalmi munkamegosztásban részt vesznek –, másfelől rombolja a társadalmi kohéziót és ezért védekezésre – a gazdaság külső szabályozására – készteti az egész társadalmat.

A funkcionális differenciálódás két alapvető folyamata ezek szerint szorosan összekapcsolódik, de lényegében véve ellentétes is, egyikben a politikum, a másikban a gazdaság az alakuló szféra, mint a „társadalom „ellenpólusa. Történelmileg és országonként a két folyamat el is válhat, sőt el is szakadhat egymástól, a klasszikus angol és francia fejlődésben a gazdaság, Németországban és attól keletre pedig a politika ellentéte dominál a „maradék" társadalommal szemben. A történelmi fejlődés fázisai, illetve a fejlődési út típusa tehát megszabják, hogy az adott időben és helyen a polgári társadalom mely vonatkozásai kerülnek előtérbe, hiszen ez a szétválás még Európában is nagyon egyenlőtlenül megy végbe, de valamilyen formában mindenképpen végbemegy, s annak mentén éreznek az emberek feszítő ellentétet a „társadalom" és a domináns szerve-

zett-formalizált szféra között. Az egyén magánvilágának és az állam világának a szétválása, illetve a termelés világának a megszerveződése és a társadalom egyéb szféráinak fáziskésése a 19. század emberének alapélménye.

b) *Strukturális differenciálódás*

3. A funkcionális differenciálódás első közelítésben még a totális egyszerű árutermelés szintjén is értelmezhető, ez azonban történelmileg szükségszerűen átcsap tőkés árutermelésbe és létrehozza a társadalom *duális struktúráját*, osztályszerkezetét. Az uralkodó-elnyomó és a dolgozó-elnyomott osztályok markáns különválása, s egyáltalán az osztály tulajdonképpeni kialakulása-megszerveződése csak a kapitalizmusban történik meg, s ennek megfelelően a polgári társadalom fogalma mögött megjelennek a *dolgozó osztályok*, vagyis maga a nép a szervezett hatalmat, az uralmat gyakorló uralkodó osztállyal vagy elittel szemben.

4. A duális szerkezet végigfut a társadalom egészén, valamennyi szféráján és újabb szinttörésekre vezet. Elválik a háztartás a gazdaságtól, a kispolitika a nagypolitikától, a mindennapi kultúra a magas-kultúrától, a *magánéletiség-zártság* a *közéletiség-nyilvánosságtól*, a személyes-baráti kapcsolatrendszer a személytelen-dologi kapcsolatrendszerektől, de továbbmenve a társadalmi osztályok is „dualizálódnak", azaz polarizálódnak, gazdasági és politikai uralkodó osztályra, nagyüzemi és kisüzemi munkásosztályra, régi és új középrétegekre és tovább. A polgári társadalom ebben a tarka dualizmusban mindig az alacsonyabb szinteket jelenti a magasabb, formalizált-intézményesült szintekkel szemben.

A strukturális differenciálódás két alapvető folyamata megint szorosan összekapcsolódik, de egyben ellentmondásosan szét is válik. A tőkés gazdaság *homogenizáló* hatásának egyoldalú feltételezése az alapvető osztályok szétválasztása teljes végigvitelének abszurd elváráshoz vezet, *differenciáló* hatásának túlhangsúlyozása pedig az alapvető osztályok antagonizmusának tagadásához. A tőkés gazdaság valóban belerántja a társadalom összes tagját a gazdasági élet szerves egységébe, s ezzel egyúttal homogenizálja is a társadalmat – amit a munkaérték-elmélet fejez ki klasszikus formában –, de egyben minden korábbinál jóval differenciáltabb, komplexebb, sokszínűbb és rétegzettebb társadalmat hoz létre. Ebben a növekvő differenciálódásban az össztársadalmi értelmében vett társadalmi (social) fogalma is mindinkább elkülönül az alacsonyabb szférák komplexitását kifejező társadalmiságtól (societal, social), főleg az angolszász tudományosságban, majd a franciáknál, ahol a társadalmi jelző mindinkább a formalizált-intézményesült szférákkal szemben álló egészet, a társadalom második, szűkebb fogalmát hordozza (társadalomtörténet szemben a politikatörténettel stb.). Ezzel egyben a polgári társadalom fogalma áttöri saját burkát, a polgári vagy civil jelző fokozatosan lekopik, s az egész differenciálódás a kétféle társadalomfogalom, a tágabb és szűkebb megkülönböztetésében mutatkozik meg.

c) *Mozgalmi-intézményi differenciálódás*

5. Valójában csak a kapitalizmus teremtette meg a *társadalmi mozgalmakat*, az intézmények és a mozgalmak éles differenciálódását és szoros kölcsönhatását. A polgári forradalmak egyben a társadalmi mozgalmak színre lépését jelentették azok szekularizált, azaz közvetlen, evilági, társadalmi-politikai célokra irányuló, belső társadalmi töltetet hordozó formájában. A 19. század tartalmát e vonatkozásban a társadalmi mozgalmak alkotják, amelyek az európai területek peremén átmennek a szakrális-ideologikus nemzeti mozgalmakba. A szűkebb társadalmat tehát egészében véve a „társadalmi" mozgalmak felől jellemezhetjük a fennálló, intézményesült társadalom elleni állandó, bár változó hevességű rohamai révén. A két társadalom szembenállását a mozgalmak és intézmények kontrasztja fejezi ki, a (polgári) társadalom az a szféra, amelyből feltörnek az új mozgalmak, hogy végül is új intézményekké és szférákká szilárduljanak.

6. A társadalom embere azonban nemcsak mozgalmi ember, hanem a szervezettség egy másik formáját is képviseli. A (polgári) társadalom egyben a spontánul szervezett egyesületek, kváziintézmények, érdekképviseleti szerveződések és egyéb önszerveződési formák gazdagon tagolt szférája. A társadalmi egyén világa maga is strukturált valóság – s ezért az egyének összessége sem formátlan „tömeg" –, nem olyan szféra, amelybe csak fölülről, az állam visz be ésszerűséget és rendet, hanem egy, a maga törvényei és szervei által megformált és szabályozott világ.

A mozgalmi-intézményi differenciálódás írja a 19. század történetét, nemcsak társadalom-, hanem politikatörténetét is. Mivel ennek a bázisát a strukturális differenciálódás fő folyamatai alkotják, a társadalmi mozgalmakat gyakran leszűkítik a munkásmozgalmakra, holott jóval szélesebb és komplexebb mozgástérről van szó, ahogy másfelől az intézményi szférát gyakorta az államra redukálják, holott az intézményesülés valamennyi szféra és alrendszerbe behatol. Valójában a társadalmi alapszint és a formalizált szférák kölcsönösen és többszörösen áthatolnak egymásba. Az állam fölülről létrehozza vagy szabályozza az alul spontán módon kibontakozó formákat, ugyanakkor az érdekképviseleti szervek alulról makrotársadalmivá, nagypolitikai erővé nőnek (szakszervezetek, pártok). A társadalom és a formalizált szférák határvonala tehát koronként és társadalmanként ugyancsak változó, illetve a két szint fűrészfogszerűen többszörösen behatol egymásba, s áthatja egymást.

A társadalmi differenciálódás három fő tendenciájából és hat alapvető folyamatából a (polgári) társadalom gazdag, sokoldalú képe tárul elénk, mint a fenti sorrendben egy-egy fogalommal megragadva: (1) „magántársadalom" (egyesületek-testületek, azaz kis-politika), (2) „nem-anyagi állam" (kisgazdaság), (3) népi szféra, (4) a társadalom mindennapi élete, (5) a társadalmi mozgalmak színtere és (6) a társadalmi egyén világa. A társadalomtudományok érdeklődésének középpontjába azonban mindig az ellenpont, a formalizált szféra kerül, a 19. század végére így jönnek létre az ellenséges, szélsőségesen differenciált, egy-egy formalizált szférára szakosodó diszciplínák, s a szűkebb értelemben vett társadalom csak marginálisan (társadalmi pszichológia, „tömeglélektan" stb.)

kerül tudományos elemzésre. A marxizmus a maga forradalomelméletével – ahogy később a nyugati politikaelmélet „társadalmi" irányzata – az antitézist képviseli ezzel a szaktudományosodás-formalizálódás irányába tartó tudományos fejlődéssel szemben, amelynek természetszerűleg nemcsak elvont elvi-módszertani, hanem gyakorlati-politikai – ha úgy tetszik, „társadalmi" vagy „mozgalmi" – töltete is van.[5]

A RÖVID 20. SZÁZAD; A TÁRSADALOM ÉS AZ ÁLLAM „ÁLLÓHÁBORÚJA" NYUGAT-EURÓPÁBAN

A globális válsággal és az azt követő strukturális alkalmazkodással a 21. századra való átmenet már a nyolcvanas években megkezdődött. A 19. században kialakult mély dualizmus a formalizált szférák és a társadalom között a 20. században sem vált áthidalhatóvá – ahogy a marxi forradalmi program meghirdette az elidegenedett szférák „társadalmasítását" –, de a reintegráció folyamata bizonyos értelemben megkezdődött. Ezzel párhuzamosan azonban rendkívüli módon felerősödött az állam szerepe is a társadalommal szembeni póluson, s mindkét pólus együttesen növekvő aktivitása – fokozódó állami beavatkozás fölülről és védekezés alulról – következtében olyan egyensúly jött létre, amelyet Gramscinak a Nyugat-Európára alkalmazott terminusával állóháborúnak nevezhetünk. Ez az állóháború természetesen feltételezi a „frontok" bizonyos mozgását, az állam és társadalom közötti határvonal relatív módosulását, de nem jelenti az erőviszonyok érdemi változását. A nyolcvanas évtized a jóléti állam válságát, s egyben az úgynevezett „új" társadalmi mozgalmak felerősödését mutatja. Ezt egyrészt fordulópontnak tekinthetjük, amely az eljövendő fontos változások bevezetője lehet, másrészt józanul le kell szögeznünk, hogy a jóléti állam szerepét illető viták idején csak az állam gazdasági szerepe *növekedésének* üteme lassult le, s korántsem következett be ebben a szerepkörben a tényleges *csökkenés.*

A 20. század alapkérdése tehát az adott vonatkozásban a fejlett kapitalista országok számára az állam és a társadalom viszonyának kérdése. A nyolcvanas évek történelme felől visszatekintve így foglalhatjuk össze a három fő tendencia, illetve a hat alapvető folyamat módosulását a 19. századi előzményekhez képest:

a) *Funkcionális differenciálódás*

1. Az állam irányítási funkciója rendkívüli módon felerősödik a társadalmi élet valamennyi területén. Claus Offe szerint például a későkapitalizmusban valamennyi társadalmi életfolyamatot átfog az állami szabályozás és így az állam és a társadalom között már alig releváns a határ. Offe tézisének azonban az ellenkezője is igaz, ahogy ő is kifejti, sohasem volt ilyen erős a civil társadalom védekezése az állammal szemben, mint az utóbbi két évtizedben.

2. A gazdaság etatizálódása és az állam gazdaságirányító funkcióinak erősödése a 20. század egyik fő tendenciája, amelynek révén a gazdaság elvesztette régi autonómiáját, s ezért képviselői egyre inkább a polgári társadalom típusú

neoliberális ideológiák jegyében indítják ellentámadásaikat az állam gazdasági szerepének visszaszorítására.

b) *Strukturális differenciálódás*

3. A munkásosztály vagy a dolgozó osztályok fogalma radikálisan átalakult a fejlett kapitalista országokban, s ennek következtében a nép és az elit dualizmusa is egészen más tartalmat nyert. A polgári társadalom „népi" jelentéstartalma eltolódott a post-materiális értékrend felé, politikai érdekképviselete pedig a néppárti, a mindenki pártja (catch-all party) modell felé, vagyis csökkent a polgári társadalom „baloldali" jellege, osztálytartalma.

4. A társadalom mindennapi élete jelentősen gazdagodott és tovább differenciálódott, ugyanakkor nőtt az állami részvétel és befolyás a legtávolabbi szférában is, mint szocális biztosítás és fölülről való beavatkozás. Az állam fölülről valósággal „elnyeli", de legalábbis túlszabályozza a mindennapi életként felfogott polgári társadalmat, amely egyrészt gazdagodik általa az egyes szférák – tömegkommunikáció, egészségügy stb. – fejlődése révén, másrészt az autonómia újabb és újabb formáit keresi vele szemben.

c) *Mozgalmi-intézményi differenciálódás*

5. A 20. század igazában a társadalmi mozgalmak százada, s ezért méltó végpontja a fejlett tőkés országokban az új társadalmi mozgalmak (például a zöldek) megjelenése. A század társadalmi mozgalmai a munkásmozgalomból nőttek ki, de számos vonatkozásban túl is léptek azon, hiszen követelményeik már az életkörülmények egész társadalmi komplexumának átalakítására irányulnak, s különösen az „egy témás" (single issue) mozgalmakban a társadalmi rétegek széles metszetét fogják át. A polgári társadalom újjászületése tulajdonképpen ezekben a mozgalmakban mutatkozik meg a legerőteljesebben, már nem is fokozódó védekezésről, hanem kezdődő offenzíváról tanúskodnak ezek a mozgalmak, amelyek fő ideológiája a formalizált túlintézményesült szférák – legalábbis részleges – lebontása, visszatársadalmasítása.

6. Az új társadalmi mozgalmak fellépése csak felfokozta a 20. században már erőteljesen meglévő tendenciát a kváziintézményesülés előretörésére. Gomba módra szaporodnak az egyesületek és érdekképviseleti szervezetek, nemcsak hagyományos terepükön, az Egyesült Államokban, hanem Nyugat-Európában is. Az új társadalmi mozgalmak fellépése ebben annyiban jelent fordulatot, hogy tudatosan keresik a nem-állami típusú, autonóm bázisközösségek mint társadalmi önszervezési formák új típusait.

A formalizált-intézményesült szférák kontrasztjának ez a rövid felvillantása arról győzhet meg bennünket, hogy a 19. századi „óliberális" közelítésnek nincs semmi értelme a 20. századi realitás szempontjából, azaz hogy nőhet együttesen az állam és a civil társadalom szerepe és aktivitása, s vele kölcsönhatása is. Túl kell lépni tehát a vagy-vagy szemléleten, az állam polgári társadalomból való kiűzésének vagy a polgári társadalom teljes államosításának képtelen perspektíváján. A „harmincéves háború" (1914–1945) kora után a fejlett

tőkés országokban az állam és a társadalom közötti „frontvonalak" lényegében konszolidálódtak és ennek megfelelően a társadalomtudományokban is jelentős átalakulás ment végbe a szintetikus gondolkodásmód irányába. Megjegyzendő, hogy a hetvenes évek végétől a harmadik világ számos országában is új, alternatív társadalmi mozgalmak jelentkeztek – a legismertebbek a felszabadítási teológia által vezetett latin-amerikai mozgalmak és bázisközösségek –, amelyek szembefordultak a developmentalista ideológiára épített elit-állam mindenhatóságával, s a fejlesztési eufória összeomlása után alulról felépített közösségek és mozgalmak révén kívánják az alulfejlettség leküzdését végrehajtani.

A TÁRSADALOM ÉS AZ ÁLLAM „MOZGÓHÁBORÚJA" KELET-EURÓPÁBAN

Az etatizmus tradíciója és a modernizálás felülről irányított kísérletei jól ismertek Kelet-Európában, akárcsak az a körülmény, hogy a szocialista forradalmak sajátosságai felerősítették ezeket a tradíciókat. Az eredmény pedig az állam avagy a politika túlsúlyos jellege, amelyet már egy évtizede elemez a hazai politikatudomány a gazdaság versus politika vonatkozásában, mígnem az utóbbi időben, a nyolcvanas évektől kezdődően mindinkább az is megfogalmazódik, hogy az állam túlsúlya következtében hazánkban radikálisan lecsökkent vagy esetleg teljesen el is tűnt a civil társadalom – hagyományosan is igen gyenge – autonómiája. A túlsúlyos politikai rendszerben a hagyományos képviseleti szervek elvesztették önkormányzati funkciójukat, s ezzel a társadalmi önszervezés feladatcsökkentő szerepe is korlátozódott, s az államigazgatási szervek túlterhelődtek. A fölülről lefelé irányuló mozgás kizárólagossá vált a politikai rendszerben, vagyis „az alulról jövő érdek- és véleményképviseleti tevékenység zavaró tényezőként és mozzanatként jelentkezik a részletekig lebontott és túlsúlyosan politikai irányítással szemben". Ez a politikai gyakorlat „megakadályozza az alulról jövő alternatívák képviseletét, a központi elhatározások kritikájának felmerülését és a helyi társadalmi közegben felmerülő érdekek egymás közötti horizontális ütköztetését", s ráadásul „a nem formalizált szféra érdekmozgásai el vannak zárva a társadalmi nyilvánosság elől... ezért azok hatékony társadalmi ellenőrzésére nem kerülhet sor."[6]

A társadalom „eltűnése" a korai szocialista fejlődés évtizedeiben és „feltámadása" a legutóbbi években manapság a legszélesebb közvéleményt foglalkoztatja. A paradigmaváltás szükségessége szinte elemi evidenciává vált a közgondolkodásban. A fiatal generáción érzékelhető ez a leginkább, ahogy egyik képviselőjük fogalmaz: „Lehet, hogy nekünk a latens mozgalom jut, amit észre sem vesznek, de mégis ott van, szívósan, meggyökerezve, kiirhatatlanul. Lehet, hogy a remélhetőleg tartósnak ígérkező reformkorszak megteremtette vagy megteremti az irányítási apparátustól is tolerálható új típusú mozgalmi szerveződéseket." A szerző a reform sikerét egy „társadalmi mélyáramlat" támogatásával s a civil társadalom megerősödésével köti össze: „Ezért tartom fontosnak a Kelet-Európában mindig is gyenge civil társadalom megerősödését, a különböző és már eddig is sokféle öntevékenységi forma meggyökeresedését."[7] Nem

véletlen persze, hogy a fiatal nemzedék fogalmaz a legvilágosabban, míg a többi korosztály képviselői a korábbi vitákból érkeztek a „védekező társadalom" terepére, s ezért téziseik többnyire még a politikai rendszer belső logikája avagy politikai és gazdasági viszonya felől fogalmazódnak meg. Lassan, de biztosan azonban körülhatárolódik az új problematika is, amelynek középpontjában a „társadalom" fogalma és komplexitása áll.[8]

A társadalom differenciálódásának három fő tendenciája és hat alapvető folyamata Nyugat-Európától hagyományosan lényegesen eltérő képet mutat, ezért is alkalmaztuk Gramscinak a Kelet-Európára vonatkoztatott „mozgóháború" fogalmát állam és társadalom viszonyának jellemzésére. A történelmileg kialakult és a szocialista fejlődésben felerősödött különbségek a nyugat-európai modelltől az alábbiakban foglalhatók össze. Ezek egyúttal a (polgári) társadalom definícióját is megadják.

a) *Funkcionális differenciálódás*

1. A politikai állam kiemelkedése a társadalomból és szembehelyezkedése vele a monopolisztikus hatalomgyakorlás útján tulajdonképpen nem teremtette meg a (szervezett) civil társadalmat mint viszonylag autonóm intézményrendszerre épülő magántársadalmat Kelet-Európában, hanem csak a társadalom maradék, többnyire szervetlenül visszahulló szféráit gyűrte maga alá. A szocialista átalakulás a fölülről való túlszabályozottsággal és túlrendezettséggel tovább késleltette a valódi civil társadalom kibontakozását is, mivel az állam fogta át az egész társadalmat és igazában nem hagyott helyet az alulról jövő magánjogi vagy önkormányzati jellegű szabályozásnak sem. A korai szocialista társadalmak „hiányos" társadalmak, hiszen még formálisan vagy jogilag sem fejlesztették ki eléggé a maguk fejlett civil társadalmát. Az állami túlszabályozást rendszerint egyúttal az állam – avagy a közigazgatás stb. – túlterheltségeként regisztrálják, holott nem mennyiségi túlfunkcionálásról, hanem minőségi korlátról van szó, a civil társadalom belső mozgását nem lehet fölülről és kívülről ellátni. A túlrendezettség ezért eleve „rendetlenségbe" csap át, s az államilag nem uralt és csak éppen megtűrt szabályok rendszerét alakítja ki. A jog mint a formalizált társadalom szervező elve eléri saját határait és az ellenkezőjébe, a nem jogszerű szokásjogba megy át, mint a „csonka" civil társadalomként megjelenő „második társadalom", mint kispolitika szabályozásába.[9]

2. A szocialista modernizáció folyamatában az állam nem ereszti el a gazdaságot mint nem-anyagi államot relatív önállóságának csekély mértékéig sem, mivel a sokat emlegetett módon a politika túlsúlyossá válik a gazdasággal szemben. A gazdaság azonban mégsem úgy válik a túlszabályozottság tárgyává és áldozatává, mint a civil társadalom általában, mert egyúttal a gazdaság meg is szerveződik a politikai szféra irányításával a társadalom többi szférájával szemben, s makrogazdaságként igen dinamikus és agresszív módon maga alá rendeli a mikrogazdaságot és a társadalom egyéb szintjeit és szféráit. Az államilag szervezett és irányított gazdaság mint formalizált szféra azonban csak alávetni tudja és nem pedig uralni a mikrogazdasági szintet és szférákat. Inkább csak negatíve határozza meg őket a kelet-európai tradícióknak megfelelően az erőltetett

makrogazdasági fejlődést szolgáló elvonásokkal, azaz a mikrofelhalmozás leblokkolásával. Így a „második társadalom" mint kisgazdaság kezdettől fogva nemcsak az állammal, hanem a gazdasággal szemben is létrejön mint a gazdaság diszfunkcionális jellegének korrekciója, a mikroszintek védekezése és a makroszintek potenciális vagy aktuális kiegészítése. A (formalizált) gazdaság túlszabályozott és túlszabályozó jellege mutatja, hogy a második társadalom problematikája valójában nem az „első" formalizált társadalommal való szembenállás egységes terepe, hanem a „csonka", kifejletlen civil társadalom belső problémája, méghozzá a maga ellentmondásos kettősségében, tudniillik erősen divergáló „anti-politikai" és „anti-gazdasági" szerveződésében.[10]

b) *Strukturális differenciálódás*

3. Voltaképpen a szocialista iparosítás teremtette meg az extenzív kiteljesedés értelmében a munkásosztályt hazánkban, tudatosan szemben állva a strukturális dualizmussal, amely a tőkés iparosítást jellemzi. A két osztály és egy réteg típusú (munkásosztály és parasztság + értelmiség) modell a munkásosztály kiemelt szerepével és a társadalmi homogenizációs-egyenlősítő tendenciájával jobbára csak legitimációs érdekeket szolgált. Ezen „hivatalos" dolgozó társadalom mögött is egyre erőteljesebben jelentkezett mint duális struktúrák sokfélesége a valóságos népi-társadalmi differenciálódás, amelyet a szociológia „sokdimenziós modellbe" igyekezett összefogni. Ez a második struktúra egy erőteljes, de új típusú differenciálódás jeleit mutata, megint csak a hivatalos struktúra által képviselt „polgári társadalom" vagy népélet mögötteseként, vagyis annak meghasonlásaként, belső feszültségeként. A második struktúra legerőteljesebb vonásaként a kelet-európai fejlődés sajátosságát megtestesítő város-falu vagy centrum-periféria ellentétet kell kiemelnünk a szakirodalom nyomán, amely számos szakértő szerint a legmélyebb megosztottsága a magyar társadalomnak még a nyolcvanas években is. A helyi társadalmak kérdése tehát nemcsak a helyi hatalom és önkormányzat „kis-politikai" terminusaiban jelentkezett a nagypolitikával szemben, hanem a fejletlenség és függőség általánosabb és komplexebb vonásainak rendszereként.[11]

4. A társadalomnak struktúraként vett tagoltsága (illetve ellentmondásos és kezdetleges mivolta felől tekintve tagolatlansága) és a társdalmi szintek és szférák hierarchizáltsága a szocialista fejlődésben tehát heterogén módon összekapcsolódik, hiszen felerősödik az embercsoportok rétegeződése és a társadalmi szférák politikai-gazdasági tagoltsága közötti kapcsolatrendszer ellentmondásos jellege. Sokan a civil társadalmat a szocializmusban csak ebből a nézőpontból látják, mint a miniszter és a lángossütő hasonló jövedelmi szintjét és eltérő formalizált társadalmi státusuk ellenére életmódjuk konvergenciáját, különösen gyermekeik életében tükröződő közös mindennapiságát. A *társadalom mindennapi élete* mint a fenn és a lenn kontrasztja a „hivatalos" társadalom szemszögéből csökkenőben, a második struktúra nézőpontjából mindössze újjárendeződőben van, amelyben a társadalmi nivellálódás érvényesülő tényezői csak még jobban felerősítik az emberek érzékenységét az életmódok differenciálódására a népélet egészén belül. Ez a második nyilvánosság terepe, amelynek

nem az a lényege, hogy információk cseréje zajlik, hanem az, hogy megkérdőjelezi és átírja a hivatalos értékrendet, és a személyes kapcsolatok rendszerével átstrukturálja a hivatalos hatalmi viszonyokat is egyfajta második hatalmi struktúrává.[12]

c) *Mozgalmi-intézményi differenciálódás*

5. A polgári társadalom „államosítása" a korai szocializmusban leginkább a mozgalmi szférában mutatkozik meg. Amint a munkásmozgalom bekerül az államhatalom sáncai mögé, végbemegy az egész társadalmi mozgalmi szféra államosítása, és olyan mértékű formalizálása, hogy a legkülönfélébb mozgalmak pszeudo- vagy kvázi-mozgalmakká redukálódnak. A társadalmi mozgalmak mint a civil társadalom mozgalmai, dinamikus megjelenései a (korai) szocializmusban tehát nem ölthetnek valódi mozgalmi formát, s ez egyaránt vezet közömbösségre és alulpolitizáltságra, valamint a pótlólagos, vagy másodlagos mozgalmi formákban túlaktivizáltságra és túlpolitizáltságra. Mozgalmi és pótlólagos, vagy másodlagos politikai formát ölthetnek a legkülönbözőbb sport- és művészi tevékenységek, s annak modernista irányzatai egyenesen „ellenzéki" politikai tartalom hordozóivá válhatnak és nagy vonzóerőt jelenthetnek az uniformizált mozgalmi formákból kiábrándult fiatal korosztálynak. A formalizált mozgalmi szféra minden ponton megtalálja a maga ellenpólusát, így aktivizálódnak a szekták is, amelyeknek növekvő hatóköre szintén a valóságos mozgalmi szféra hiányának kísérőjelensége.[13] A politikai részvétel formalizmusainak negatív kihatásai szintén az árnyék-szférákban csapódnak le, túlzottan felértékelődnek – különösen az ifjúság számára – a másodlagos jelentőségű szférák, például a zenei együttesek és koncertjeik mint ízlésbeli és társadalmi-politikai önkifejezési formák. A mozgalmi szféra zsibbadtsága a hagyományos mozgalmakban viszont olyan mértékű, hogy nem, vagy igen kevéssé tudják csak felhasználni, becsatornázni ezeket a másodlagos-pótlólagos mozgalmakat, amelyekben a civil társadalom voltaképpen a saját ellenzékét találja meg.

6. A társadalmi ember mint a civil társadalom főszereplője és vonásainak összegezője a közösségformákat mint a társadalmi önszabályozás kváziintézményeit megteremtő lény. A korai szocialista fejlődésben a civil társadalom elmaradottsága azzal teremtődött legfőképpen újjá, hogy a szükséges intézményi struktúra mint az egymásra épülő közösségek rendszere nem teremtődött meg. A hiányzó közösségek és egyesületek egyben nem-egzisztáló érdekképviseleti formák is, vagyis a kispolitikáktól a nagypolitikáig terjedő ív mint a társadalmi ellenőrzés és visszacsatolás mechanizmusa nem, vagy csak igen töredékesen épült ki. Ezek a hiányzó közösségek és a mögöttük kibontakozó másodlagos politikák adhatják meg együttvéve a második társadalom komplex jelentését, most már végképp nem a formalizált szférák mint első társadalom mellett és mögött, hanem az alig vagy kifejletlenül létező civil társadalom megduplázódásaként. Így válnak az „állampolgári kezdeményezésre létrejövő egyesületi tevékenységek és formák" a szocialista demokrácia fejlesztésének legszűkebb keresztmetszetévé, de egyben a „társadalom" önmagával való kibékülésének, a civil társadalom kifejlesztésének egyedüli lehetőségévé.[14]

A fentiekben csak a szocializmusban végbemenő *társadalmi* differenciálódás „differenciáltságát" akartuk röviden felvillantani és ezzel a polgári társadalom általában amorf módon kezelt problémáját némileg rendszerezettebb formájában megközelíteni. Elkerülhetetlenül felmerül a kérdés: végül is van-e, s mennyire kifejletten civil társadalom Magyarországon? A funkcionális differenciálódás elemzése inkább azzal a tanulsággal szolgál, hogy nincs, legalábbis igen csonkán és kifejletlenül jön létre a civil társadalom a kapitalista fejlődés megkésése és a szocialista fejlődés korai szakaszának jellegzetességei miatt. A civil társadalom mint magántársadalom ugyanis a politikai állammal szemben nem tud létrejönni, hiszen a korai szocializmus jellegzetességei szerkezeti elemmé változtatva prolongálják a forradalom „pillanatát", amely elnyomja vagy legalábis visszaszorítja a magánélet védett terét és kizárja – jogi formákban is történő – magántársadalommá való megszerveződését.[15] Hasonló a helyzet a saját jogán fellépő gazdasággal mint nem-anyagi állammal. Az állam itt is a maga törvényeit érvényesíti és ezzel megakadályozza az önálló szerveződést, amit persze korántsem lehet a 19. századi liberális ideológia mintájára vett gazdasági automatizmusok szabadpiaci rendszereként felfogni.

A funkcionális közelítés tehát inkább a civil társadalom hiányára utal, a strukturális közelítés viszont annál erőteljesebben a meglétére, de nem a funkcionálisan elvárható „hivatalos-jogi" formában, hanem annak árnyékaként, mögöttes-másodlagos szférájaként. *A népnek és a társadalom életének mint polgári társadalomnak két párhuzamos és egymásnak ellentmondó struktúrája van, a hivatalos és valóságos, hiszen a funkcionális struktúrák differenciálatlansága mint „hiány" visszatér strukturális szervező elvként:* a „társadalmat" és annak mindennapi életét nem lehet sem redukálni, sem kiiktatni, legfeljebb kényszerpályára terelni vagy önmaga mögé bújtatni. Ezért a korai szocializmus elemzésében nem is az a lényeges, hogy funkcionális „hiány" tapasztalható, hanem inkább az, hogy mivé transzformálódik a kifejletlen civil társadalom, s hogyan védekezik az állam túlsúlya ellen. Nem a negatív vonások az igazán érdekesek tehát, hanem a másság, a megváltozott jelleg, hiszen a funkcionális elválasztás ideáltípussá változtatása módszertani zsákutcába vezet, mivel ez csak a legfejlettebb tőkés országokban ment végbe és más részein a világnak legfeljebb formális követelményként érvényesítették, de nem valósították meg. Ez persze nem jelentheti azt, hogy ezek eleve „kapitalista" formák és le kell mondani róluk. Éppen ellenkezőleg. A történeti sorrend azonban mindenképpen megfordul, a magántársadalom és a nem-anyagi állam létrejötte ott a fejlődés kiindulópontja és bázisa volt, nálunk a „végeredménye" lehet, ezért kell a strukturális differenciálódás meglévő formáira koncentrálnunk.

A civil társadalom léte és megkettőződése még erőteljesebben jelentkezik a mozgalmi-intézményi differenciálódásban. Itt ugyancsak kitűnik, hogy a társadalmi mozgás „természetes" formáit lehet korlátozni és akadályozni, de kiiktatni nem. A történelem mindennapjainak mozgása olyan, mint a lezúduló víz, ha elzárják a medrét, újat váj magának. A társadalom mozgalmi jellegét a legkevésbé lehet korlátozni – végső esetben „egyszemélyes mozgalmak" formájában is feltör –, hiszen a társadalmi fejlődés dinamikájának az emberek-embercsoportok kváziszervezett mozgásán keresztüli megjelenése ez. Sőt a funkcionális

differenciálódás „hiánya" miatt a magánember és a nem-anyagi állam embere is átmenekül ide, itt kárpótolja magát másodlagos „védettségi" formákon keresztül klasszikus formáinak csonka létezéséért. *Nem az állam túlterhelt tehát,* közigazgatásilag és egyéb területeken túlvállalásai, teljesíthetetlen igényei miatt a társadalmiság egész szélességében és konkrétságában – Lukáccsal szólva éppenígy-létében – való szabályozására, *hanem a gyenge és kifejletlen polgári társadalom, amelynek másodlagosan és „feketén" kell átvennie egy sor funkciót, miután az állam már felvállalta, de nem teljesíthette vagy félreteljesítette.* A civil társadalom történetét voltaképpen úgy írhatjuk meg a korai szocializmusban, ha végigkövetjük a formalizált szintek diszfunkcionális működésének kórtörténetét, mindenekelőtt a gazdaságét. A sokat emlegetett második gazdaság a civil társadalomnak nem lehetősége, hanem „kötelessége", hiszen már az infrastruktúra és a szolgáltatások fejletlensége is olyan kényszerítő erő, amely pótlólagos mechanizmusokat követel, s ezeket – legalábbis elemi szinten – a polgári társadalomnak mindneképpen ki kell préselnie magából. S ez nem engedélyek kérdése, hanem a mindennapiság az állami szabályozásnál az adott esetben erőteljesebb mechanizmusaié, egyébként is, ha minden szabályozva – az adott esetben tiltva – van, akkor ez az eredendő bizonytalanság eleve legitimálja a mindennapi élet szokásjogát, korrekciós mechanizmusait.

A társadalmi egyén mint főszereplő személyében mindezek a kettősségek és feszültségek összegeződnek, s ezért az egész kérdés végül is abban foglalható össze, hogyan és mennyire szakadnak el a nagy társadalmi változások, a makroszintű átalakulások az egyes emberektől. A makrofelhalmozás „diktatúrája" a mikrofelhalmozással szemben, az anyagi termelés abszolút elsődlegessége más társadalmi szférákkal – sőt a termelésen belüli infrastruktúrával és szolgáltatással szemben is – olyan diszfunkcionális hatásokat termel, amelyek végső soron a társadalmi egyénre hullanak vissza. Az egyén jogi, politikai és anyagi (civilizációs feltételek) életterét tekintve elszakad a magasabb szintektől, s ez a „kelet-európai örökség" még azzal is súlyosbodik, hogy a civil társadalom kompenzációs szerepének terhei is rá zuhannak vissza. A civil társadalom szociológiai fényképe a megfáradt emberek sokaságát ábrázolja, egyszerr jelentkezik a hivatalos gazdaságban a visszatartott teljesítmény és a „második gazdaságban" a túlterheltség. A civil társadalom minden oldalról való túlterheltségének végső mutatója a növekvő morbiditás és mortalitás, hiszen ha a társadalmi egyén életét alig tükrözi is a tudomány, a folyamat végeredményét már megragadja a statisztika. Itt tűnik ki újból és újból, hogy a civil társadalom a korai szocializmusban nem az állam vagy a gazdaság „másodikja", hanem saját magának, a „társadalomba" leszorított gazdaságnak, szokásjognak és mozgalmaknak. A polgári társadalom tehát mindig van, legfeljebb torzultan és nem-adekvát formákban, de így is – Marxszal szólva – a történelem színtere és kohója. Ez a következtetés a korai civil társadalom jövőjéről ezért korántsem pesszimista, hanem éppen ellenkezőleg, nagyon is optimista. A sajátosan magyar közép-európai fejlődés markáns jegye a hatvanas évek elején a védekező társadalom jelensége, amely mozgás a nyolcvanas évek végére csak felerősödőben van. Az egész bevezető fejtegetésünk mondandója azonban az, hogy *míg Nyugat-Európában a fentiekben elemzett hat fő folyamat viszonylagosan konzisztens,*

azaz egymással szoros összefüggésben megy végbe, addig Európa keleti felében az egyenlőtlen fejlődés törvénye érvényesül, tehát ezek a folyamatok elszakadnak egymástól és szembekerülnek egymással: mondhatni, hogy a *civil társadalom különböző vonatkozásainak ellentmondása következtében egyfajta „status inkonzisztencia" jön létre.*

A Nyugat és a Kelet közötti kontraszt elemzésében a továbbiakban azzal léphetünk előre, ha nagy vonásokban felvázoljuk és elhatároljuk egymástól a kétféle modernizáció alapvető modelljét, mégpedig azok érintkezésében és egymásrahatásában.

Jegyzetek

[1] Polányi munkásságát az adott vonatkozásban elemeztük A százéves béke, Polányi Károly a világrendszerek dinamikájáról (Világosság 1986. 11. sz.) című tanulmányunkban. Igen széles szakirodalmat idézhetnénk, amely elismeri Polányi érdemeit, munkássága kezdeményező jellegét ebben a kérdésben, meg kell azonban jegyeznünk, hogy Polányi számára még a társadalomnak a gazdasággal szembeni védekezése állt előtérben, amelynek fő eszköze az állam volt, azóta azonban a társadalomnak éppenséggel az állammal szembeni védekezése került előtérbe, s e tekintetben Polányi „bizonytalan" (vö. *Robert O. Keohane*: The World Political Exonomy and the Crisis of Embedded Liberalism. in: *John H. Goldthorpe* (ed): Order and Conflict in Contemporary Capitalism, Claredon Press, Oxford, 1985. 25. o.).

[2] A polgári társadalom jelentésváltásait a francia felvilágosítóktól Gramsciig feldolgoztam A politika világa (Kossuth Könyvkiadó, 1984) című munkámban. Az egyéb hazai feldolgozások közül elsősorban *Szabó Máté*: „Societas civilis" és „bürgerliche Gesellschaft" (Magyar Filozófiai Szemle 1980. 4. sz.) és A „polgári társadalom" kategóriája a mai társadalomtudományokban (Filozófiai Figyelő 1980. 1–2. sz.) című tanulmányait szeretném megemlíteni.

[3] *Régis Debray*: Les Empires contre l'Europe (Gallimard, Párizs, 1985. 19. o. vö. még 113. o.).

[4] *Pierre Hassner*: Europa zwischen den Vereinigten Staaten und der Sowjetunion (Europäische Rundschau 1986. 2. sz. 3., 7., 15. o.).

[5] A hat alapvető folyamatot itt természetesen nem tudtuk közelebbi történeti konkrétságában bemutatni, a továbbiakban is csak főbb kontúrjaikat jelezzük és részletesebb megtárgyalásukra még visszatérünk. Az elvi rekonstrukcióhoz Marx és Gramsci életműve mellett segítséget nyújtanak az olyan mai nyugati politológiai munkák is, mint például *Seymour Martin Lipset*: Political Man, The Social Bases of Politics (Expanded edition, Heinemann, London, 1983) és *Mark N. Hagopian*: Regimes, Movements, and Ideologies, A Comparative Introduction to Political Science (Second Edition, Longman, New York, 1984) című könyvei.

[6] *Bihari Mihály*: Politikai rendszer és szocialista demokrácia (Politikatudományi füzetek, 6. sz. ELTE ÁJK, Tud. Szoc. Tanszék, 1985, 218. o. vö. még 109., 120. o. stb.).

[7] *Balázs Magdolna*: Önvallomás-féle a konszolidációban született nemzedékről (Valóság 1986. 5. sz. 73., 79., 80. o.).

[8] Az érintett vitákban való fontosabb állásfoglalások gyűjteményét adja *Barta Imre* A

gazdaság és a politika kapcsolatáról című tanulmányában (Társadalomkutatás 1986. 1. sz. 57–63. o.). A polgári társadalomról a „kritika" hasábjain folyó vitára (1986. 3. sz. stb.) szintén csak utalunk.

[9] *Szoboszlai György* Államiság és politikai rendszer (Kossuth Könyvkiadó, 1987) című könyvében szélesen tárgyalja a szocialista civil társadalom filozófiai, és politikaelméleti problematikáját. Sajó András viszont több helyütt a „diszfunkcionális hivatalos rend" nyomán keletkező rendetlenséget, illetve ellentétes rendet vizsgálja, vö. *Sajó András*: A Rendetlenség szerkezete (Világosság 1986. 4. sz.).

[10] A „társadalom" problematikája a hazai vitákban a fenti kettősségnek megfelelően egyrészt a második gazdaság – majd konkréten és sajátosan a kisvállalkozások – másrészt a második társadalom kérdése felől merült fel. Az utóbbi tekintetben közismerten erőteljes volt *Hankiss Elemér* kérdésfelvetése a „Második társadalom?" (Valóság 1984. 11. sz.) című tanulmányában, amelyet a „Pongyola társadalom?" (Valóság 1986. 2. sz.) című rendetlenségelemzése követett.

[11] A sokdimenziós modell kidolgozásában úttörő szerepet játszott Kolosi Tamás, akinek legutóbbi könyve nemcsak a társadalmi rétegek differenciáltságát viszi tovább, hanem politikai mozgásukat is kibontja. (*Kolosi Tamás*: Struktúra és egyenlőtlenség, Kossuth Könyvkiadó 1987.) A helyi társadalmak igen komplex problematikájában itt csak utalni tudunk a Társadalomtudományi Intézet kiadásában megjelent három kötet anyagaira Böhm Antal–Pál László (szerk.) Helyi társadalom I–II. 1983–1985).

[12] A polgári társadalomnak ez az arculata a szakirodalomban a társadalmi értékrend megkettőződése, válsága, illetve az ebből adódó dezorientáltság formájában jelentkezik, amelynek problematikáját ugyancsak Hankiss Elemér indította el. Az identitás zavarainak ebből adódó problematikájáról legutóbb vö. *Glatz Ferenc*: Az emberek viszonya munkájukhoz, politikájukhoz, nemzetükhöz (Valóság 1986. 4. sz.), illetve a viselkedés determinálásáról Sólyom László és Kovács László vitáját (Valóság 1985. 8. sz. és 1986. 7. sz.).

[13] A The Economist című angol hetilap becslése szerint (Religion in Eastern Europe, 1986. április 12. 63. o.) hazánkban kb. 100 000 tagja van a vallási bázisközösségeknek, ami tanulságos abból a szempontból is, hogy a szekták pótlólagos mozgalmi funkciójára Nyugaton is felfigyelnek.

[14] Vö. *Pozsgay Imre*: „A helyzet reformpárti" Új Forrás 1986. 3. sz. 6. o.) A szakirodalom széleskörűen feldolgozza az érdekképviseletek és a hiányzó közösségek problémáját, így erre itt nem térünk ki. *Pirityi Ottó* Az érdekek hálójában (Kossuth Könyvkiadó, 1986, 1988. o.) című munkájában több száz egyesület létét hangsúlyozza, a többiek viszont általában rámutatnak arra, hogy a civil társadalom normális fejlettségű struktúrájához ezerszámra szükséges a különböző szintű egyesületek, szervezetek és társaságok megléte és viszonylagos autonómiája.

[15] Ezt a „jakobinus" magatartást a forradalmak kapcsán a szakirodalom szélesen tárgyalja, a magyar fejlődést illetően is utal rá például *Fodor Gábor*: Egy új integráció körvonalai (Világosság 1986. 7. sz. 427. o.).

Rezime

Formiranje i razvoj civilnog društva u Zapadnoj i Istočnoj Evropi

Tekst koji objavljujemo predstavlja odlomak recentno objavljene autorove knjige *Autoregulativno društvo* (Az önszabályozó társadalom), u kojoj eminentni teoretičar savremenih socio-političkih tokova Atila Ag predočava komparativnu analizu civilnih društava Zapadne i Istočne Evrope, s eksplicitnom namerom da se uhvati ukoštac sa izuzetno aktuelnim problemima civilnog društva u Mađarskoj.

Sa ambicijom da pruži diferenciranu analizu odnosa države i civilnog društva, autor polazi od nekoliko fundamentalnih premisa: današnji epohalni problemi javljaju se na internacionalnom, globalnom nivou; „civilna društva se polagano preporađaju u Istočnoj Evropi, jačajući svoju autonomiju, kulturu i istoriju spram države" (R. Debre); zapadna društva su oslonjena na dva stupa, na dvostrukom stupu podjednako razvijenog građanskog društva i političke države, dok su socijalističke države razvile samo državu, a građansko društvo je još slabašno i nerazvijeno...

Dokazujući svoje teze autor daje uporednu analizu modernizacijskih tokova Istočne i Zapadne Evrope, primenjujući originalan heuristički metod u obradi kapitalističkog 19. stoleća i našega veka iz perspektive osamdesetih godina s jedne strane, odnosno istočnoevropskog socijalističkog društva i države s druge: on koristi metodološku shemu, koja pretpostavlja postojanje triju fundamentalnih tendencija (funkcionalno, strukturalno diferenciranje i diferenciranje na relaciji društvenih pokreta i institucija), te po šest glavnih procesa, koji pokrivaju bitne komponente civilnog društva.

Ističući kontraste između Istoka i Zapada u pogledu problematike civilnog društva, ne zanemarujući pri tome iznijansirane distinkcije, autor zaključuje da su u Zapadnoj Evropi šest analiziranih glavnih tokova relativno konzistentna, dok u istočnom delu Evrope dominira zakon neravnomernog razvoja, uz naznaku da dalja analiza treba da u glavnim crtama skicira i razgraniči osnovni model dve vrste modernizacija, i to u njihovom doticanju i interakciji.

Summary

Formation and Development of the Civil Society in Eastern and Western Europe

The text being published here represents a fragment of the author's book *The Autoregulative Society* (Az önszabályozó társadalom) issued recently, in which the eminent theoretician of the modern socio-political processes, Attila Ág points out the comparative analysis of civil societies in Eastern and Western Europe with the explicit intention to cope with the exceptionally topical problems of civil society in Hungary. With the ambition to give a differentiated analysis of the relationship between the state and civil society, the author starts from some fundamental premises: the epoch-making problems of today appear on international, global level; "civil societies have been slowly revived in Eastern Europe, strengthening their autonomy, culture and history opposed to the state" (R. Debre); the western societies are supported by two pillars, by a double pillar of equally developed civil society and political state, while the socialist states developed only the state and the civil society is still weakly and unriped... Proving his theses, the

author gives a comparative analysis of the modernization processes in Eastern and Western Europe, applying original heuristic method in elaborating the capitalistic 19th and our century from the perspective of the 80s on the hand, i. e. of the socialist society in Eastern Europe and the state, on the other hand: he applies a methodological scheme which supposes the existence of three fundamental tendencies (functional, structural differentiation and differentiation on the relation of social movements and institutions) and six main processes covering the essential components of the civil society.

Accentuating the contrasts between East and West concerning the problems of the civil society, not neglecting thereby the nuanced distinctions, the author concludes that the six analyzed main processes are relatively consistent in the western part of Europe, while in its eastern part dominates the law of uneven development, pointing out that the further analysis should give the general outline and fix the boundaries of the basic model of two kinds of modernization, namely in their contact and interaction.